

Subsidiariteetti-periaate Euroopan yhteisössä

TIMO LEHTOMÄKI

ABSTRACT
The Principle of
Subsidiarity in the
European Community

The discussion on institutional reform in the EC has brought the principle of subsidiarity on the agenda. Although the subsidiarity principle is highly controversial, it is widely used. This is one of the reasons why it is so often offered as a solution to the institutional problems of the EC, although the motives behind it are conflicting. Some people use it as a method to move the Community towards a federation, while others see it as a way to preserve the intergovernmental character of the EC.

Viime vuosina on subsidiariteetti-periaatetta käsittelevissä artikkeleissa tullut tavaksi korostaa sen selkiintymättömyyttä ja moniulotteisuutta. *Common Market Law Review*'n pääkirjoituksessa todettiin vuonna 1990 seuraavasti (s. 181 [suom. T.L.]):

Subsidiariteetti-periaate on epäilemättä eräs kaikkein useimmin esille tulevista käsitteistä Euroopan yhteisön institutionaalista kehitystä koskevassa keskustelussa, mutta samanaikaisesti se on kuitenkin käsitteenä huonosti ymmärretty. Jos merkittäviä tulkintaeroja ilmenee jo varsin tutun federalismi-käsitteen tulkinnasta, kuinka suuria mielipide-eroja voikaan ilmetä subsidiariteetti-periaatteen kohdalla, joka on näihin saakka ollut lähes tuntematon.

Subsidiariteetti-periaate on saanut klassisen määritelmänsä katolisen kirkon piirissä 1930-luvulla. Paavi Pius IX totesi vuoden 1931 kiertokirjeessään (*Quadragesimo Anno*) seuraavasti:

Yhtä lailla kuin on väärin siirtää yksilöltä yhteisölle tehtäviä, joita yksityinen yritys ja teollisuus voi toteuttaa, on epäoikeudenmukaista, äärimmäisen vahingollista ja yleistä järjestystä horjuttavaa, mikäli laajempi ja korkeampi taho anastaa itselleen tehtäviä, joita pienemmät

ja alemmat yhteisöt voivat tehokkaasti hoitaa. Tämä on yhteiskuntafilosofian horjumaton ja muuttumaton periaate. Kaiken yhteiskunnallisen toiminnan lähtökohdانا tulee olla muiden tahojen auttaminen, ei niiden alistaminen tai sulauttaminen. (Adonis 1990, 2 [suom. T.L.])

Katolisen kirkon subsidiariteetti-periaatteelle esitetyt tavoitteet koskivat erityisesti yksilön ja yhteiskunnan välistä suhdetta, jossa edelliselle oli tarkoitus taata mahdollisimman suuri toimintavapaus.

Subsidiariteetti-periaatteen mukaan yhteiskunnan eri kerrosten kytkentä toisiinsa on jäljitettävissä sen pienemmistä osasista lähtien. Tällöin voidaan lähteä liikkeelle yksilöstä, perheestä, yksityisistä järjestöistä, paikallisista hallintoyksiköistä, alueista tai maakunnista ja kansallisvaltioista päätyen aina ylikansalliselle tasolle saakka, esimerkiksi Euroopan yhteisöön.

Vaikka subsidiariteetti-periaatteen eräänlaiset syntysanat lausuttiin kirkollisissa piireissä, se on saanut yhteiskuntateoreetikkojen pohdinnoissa laajempia ulottuvuuksia. Periaatteen keskeinen sisältö on tullut esille aiemminkin niin Aristoteleen, Tuomas Akvinolaisen, Proudhonin ja Tocquevillen kuin muidenkin filosofien kirjoituksissa (Neunreit-

her 1991). Tämän vuoksi onkin esitetty kriittisiä arvioita subsidiariteetti-periaatteesta käydyin keskustelun saamasta julkisuudesta väittäen, että tässä periaatteessa on vain tuotu esille hyvälle hallitukselle hyväksytyt yleiset periaatteet (Lordi Mackenzie-Stuart 1991, 38)

Yksityinen vs. julkinen. Subsidiariteetti-periaate katolisen yhteiskunnanäkemyksen traditiossa

Paul Spickerin mukaan katolisuuden vaikutus subsidiariteetti-periaatteen käyttöönotossa on johtanut siihen, että sitä ovat voimakkaimmin tuoneet esille ne poliittiset puolueet, jotka ovat lähellä katolisuutta (Spicker 1991, 4).

Näiden puolueiden tavoitteet antavat siten viitteitä subsidiariteetti-periaatteen sisällöstä. Spicker mainitsi esimerkkeinä Hollannin ja Belgian kristilliset oikeistopuolueet, jotka jo 1980-luvun puolivälissä viittasivat tähän periaatteeseen käsitellessään yhteiskunnan roolia sosiaalisen turvallisuuden luojana. Yleensä subsidiarisuuden korostaminen yhteiskuntapolitiikan ohjenuorana on merkinnyt keskittien hakemista vasemmistolaisille keskitetyille ratkaisuille ja oikeistolaiselle liberalismille. Sosiaalivaltion rakennetta pyrittiin keventämään jakamalla vastuuta alaspäin ihmisten itsensä ja heidän lähipiirinsä ratkaistavaksi. Edellä lueteltujen maiden lisäksi subsidiariteetti-periaate on saanut sisäpoliittista sisältöä myös Saksassa.

Subsidiariteetti-periaate Euroopan yhteisössä

Euroopan yhteisön piirissä subsidiariteetti-periaate sai huomiota 1970-luvulla, jolloin komissio esitti ehdotuksensa Euroopan unionista. Euroopan parlamentti viittasi siihen vuonna 1984 omassa Euroopan unionia koskeneessa sopimusluonnoksessaan. Yhtenäisyysasiakirjassa puolestaan viitattiin epäsuorasti subsidiariteetti-periaatteeseen toteamalla, että yhteisön on ryhdyttävä ympäristöä koskeviin toimenpiteisiin siinä määrin kuin tavoitelvat päämäärät voidaan saavuttaa paremmin yhteisötasolla kuin yksittäisten jäsenvaltioiden tasolla. (Joutsamo 1990, 60)

Myös vuoden 1989 lopulla Strasbourgissa EY-maiden huippukokouksessa hyväksytyssä Työntekijöiden sosiaalisten oikeuksien perusjulistuksessa pyrittiin toteuttamaan subsidiariteetti-periaatteen tavoitteita. Lisäksi komission puheenjohtaja Jacques Delors on useissa yhteyksissä viitannut periaatteen tärkeyteen. Delorsin aloitteellisuus on

nähtävä vastauksena Saksan osavaltioissa heränneeseen epäilyyn siitä, että yhteisö olisi tarpeettomalla tavalla kaventamassa osavaltioiden lainsäädännöllisiä oikeuksia, jotka on taattu niille Saksan liittotasavallan perustuslaissa. Myöhemmin subsidiariteetti-periaatetta käytettiin hälventämään niitä pelkoja, jotka aiheutuivat Margaret Thatcherin puheesta Bruggessä syksyllä 1988, missä Thatcher kritisoi yhteisön päätöksenteon liiallista keskittymistä Brysseliin.

Subsidiariteetti-periaatteen sisältöä voi määrittää myös integraatiotavoitteiden kautta. Tässä yhteydessä voi ottaa esille kaksi eri koulukuntaa, maksimalistisen ja minimalistisen. Edellinen edustaa käsitystä, jonka mukaan eurooppalaisen päätöksenteon tulisi ulottua mahdollisimman kaikenkattavasti yhteiskunnalliseen päätöksentekoon ja toimintaan. Ajan myötä Euroopan yhteisöstä tulisi kehittyä todellinen Euroopan unioni, joka saisi federalistisen hallintajärjestelmän. Minimalistinen koulukunta näkisi mielellään eurooppalaisen päätöksenteon puuttuvan mahdollisimman vähän yhteiskunnalliseen päätöksentekoon. Tässä »yövärtijamallissa» integraation avulla tulisi luoda ainoastaan puitteet sisämarkkinoiden toiminnalle.

Subsidiariteetti-periaatteen tulkinnassa voidaan löytää samantyyppisiä jaotteluja. Tässä yhteydessä voidaan tuoda esille kaksi keskeistä tavoitetta, joita tämän periaatteen avulla pyritään saavuttamaan: tehokkuustavoite ja välttämättömyystavoite

Tehokkuustavoite

Tehokkuustavoitteen mukaan yhteisöllistä päätöksentekoa tulisi voimistaa kaikissa niissä kysymyksissä, joissa se on tehokkaampaa kuin päätöksenteko kansallisella tai alueellisella tasolla. Erityisesti komission nykyinen puheenjohtaja Jacques Delors on mieltynyt tämän tyyppiseen määritelmään, joka on kirjattu Euroopan parlamentin vuonna 1984 julkaisemaan Euroopan unionia koskevaan sopimusluonnokseen seuraavalla tavalla: »Unioni hoitaa ainoastaan ne tehtävät, jotka voidaan suorittaa tehokkaammin yhdessä kuin jäsenvaltioiden toimiessa erillään, erityisesti niissä kysymyksissä, joissa toimeenpano edellyttää yhteisöllisiä toimia, koska vaikutukset ulottuvat yli kansallisten rajojen» (*Official Journal for European Communities* 1984). Delorsin mielestä (1991, 9) periaatetta ei saa tulkita siten, että sillä pyritään ainoastaan rajoittamaan ylemmän hallintotason väliintuloa, vaan myös ylemmälle tasolle tulee antaa mahdollisuus toimia tavoitteidensa to-

teuttamiseksi. Myös edellä mainittu viittaus yhteinäisyysasiakirjan ympäristöartikklaan pitää sisälleen tämän saman tavoitteen.

Subsidiariteetti-periaatteen tehokkuustavoite on saanut laajimman tuen yleensäkin EY:n komission ja parlamentin piirissä, joissa suhtaudutaan myönteisimmin yhteisön toimivallan laajennukseen. Euroopan parlamentissa on subsidiariteetti-periaate nostettu esille myös siinä mielessä, että se voisi parantaa parlamentin omaa institutionaalista asemaa. Samalla kun korostetaan yksittäisten kansalaisten ja alempien yhteisöjen vaikutusmahdollisuuksien lisäämistä alemmalla tasolla, tulisi myös huolehtia demokraattisen osallistumisen muodoista ylikansallisella tasolla.

Välttämättömyystavoite

Välttämättömyystavoitteen mukaan ylemmällä tasolla tulee päättää ainoastaan niistä kysymyksistä, joita ei voida riittävän hyvin päättää alemmalla tasolla. Välttämättömyystavoite tulee esille erityisesti Maastrichtin sopimuksen tulkinnassa, jossa artiklassa 3b määritellään subsidiariteetti-periaate seuraavasti: »Niillä aloilla, jotka eivät kuulu yhteisön jakamattomaan toimivaltaan yhteisö voi toimia subsidiariteetti-periaatteeseen nojautuen ainoastaan niissä tapauksissa, joita ei joko niiden laajuuden tai vaikutusten vuoksi voi riittävän hyvin ratkaista jäsenmaissa» (Europe/Documents 1992).

Välttämättömyystavoite on saanut kannatusta erityisesti Isonsa-Britanniassa, jossa on pelätty, että tehokkuustavoitteilla perusteltu subsidiariteetti-periaate ennemminkin lisää vallankäytön keskittymistä Brysseliin kuin estää sitä. Huomionarvoista brittikommenteissa on ollut lisäksi se, että periaatteen avulla pyritään nimenomaan vahvistamaan kansallisvaltion asemaa, ei pelkästään suhteessa EY:hyn, vaan myös omiin alempiin hallintoyksiköihin, kuten Skotlantiin ja Walesiin nähden. Subsidiariteetti-periaatteella korostetaan Isonsa-Britanniassa siten tyystin erityyppisiä kysymyksiä kuin Saksassa, jossa nimenomaan valtion alemmat hallintotasot — osavaltiot — ovat olleet innokkaasti lisäämässä alueellisen päätöksenteon ja vaikutuskanavien kehittämistä subsidiariteetti-periaatteen avulla. Kärjistetysti voidaan todeta, että 1990-luvulla britit ovat hakeneet valtiolle suojaa Brysseliä vastaan, kun katolinen kirkko pyrki 1930-luvulla suojaamaan Vatikaania valtiota vastaan (Adonis 1990, 4).

Horisontaalisuuden vai vertikaalisuuden painotusta?

Subsidiariteetti-periaatetta voidaan tarkastella myös yhteisöjen päätöksenteon horisontaalisen ja vertikaalisen työnjaon kannalta. Edellinen viittaa yksityisen ja julkisen vallan väliseen jaotteluun. Jälkimmäinen puolestaan tarkoittaa enemmänkin eri hallintatasojen, kuten jäsenvaltion ja EY:n välistä työnjakoa (Spicker 1991, 7; Vertikaalisuudesta ks. myös Susterhenn 1969). Sinänsä edellä esitetty jaottelu on harhaanjohtava, koska kuten aikaisemmin todettiin, subsidiariteetti-periaate määrittää yhteiskunnan osien välisiä suhteita alemman tason eduksi aina yksilöstä Euroopan unioniin saakka, kuitenkin siten, että ylempi taso hoitaa tietyistä tehtävistä ne, mitkä eivät joko laajuutensa tai vaikutustensa vuoksi ole alemmalla tasolla hoidettavissa. Horisontaalisuus ja vertikaalisuus sisältyvät siten molemmat subsidiariteetti-periaatteeseen, ja näin olisikin parempi puhua niiden erilaisista painotuksista. Yksityisen ja julkisen sektorin erottelu on kuitenkin ongelmallista, varsinkin kun yhteiskunnan palvelujen moninaistuuksessa erot näiden kahden välillä hämärtyvät.

Subsidiariteetti-periaate klassisessa mielessä koskee nimenomaan horisontaalista kompetenssin määrittelyä. Tämän mukaan julkisen sektorin ei tule tarpeettomasti puuttua yksityisen sektorin toimintaan. Tässä suhteessa subsidiariteetti-periaate lähenee eräässä mielessä klassisen liberalismiin mukaista yhteiskunnan yvartijaroolia. Esimerkkinä tämänkaltaisesta näkemystavasta voisi mainita Ison-Britannian pysyttämisen Euroopan unionin sosiaalisen ulottuvuuden ulkopuolella. Ulkoministeri Douglas Hurdin (1992) mielestä ylikansallisten määräysten lisääntyminen olisi ristiriidassa subsidiariteetti-periaatteen kanssa ja vähentäisi yhteisön köyhimpien maiden mahdollisuuksia hyötyä alhaisemmista työvoimakustannuksista. Subsidiariteetti-periaatetta käytettiin tässä yhteydessä välineenä yhteisön kompetenssien laajentamista vastaan. Hurdin mukaan olisi erityisen tärkeää saattaa köyhimpien maiden talous vauhtiin, jotta nämä eivät tulisi riippuvaisiksi yhteisön tukiaisista ja päätäisi näin ollen eräänlaisiksi »koheesionarkomaaneiksi». Hurdin mielestä tällä tavoin voitaisiin parhaiten parantaa EY:n taloudellista kilpailukykyä. EY:n ylikansalliset toimet sosiaalipolitiikan alalla tulisi estää. Mikäli ensisijaiseksi tavoitteeksi kuitenkin määritettäisiin sosiaalisen koheesion lisääminen, kuten muut yhteisömaat ovat tehneet, yhteisötason toimet ovat subsi-

diariteetti-periaatteen valossa mielekkäitä. Kysymys subsidiariteetti-periaatteen tulkinnasta on siten äärimmäisen poliittinen.

Jälkimmäinen painotus viittaa puolestaan enemmänkin federalistiseen järjestelmään, jossa eri hallintotasojen työnjakoa on määritelty mahdollisimman pitkälle perustuslaissa. Voinemmekin jakaa subsidiariteetti-periaatteen taustalla olevat motiivit kahteen ryhmään — liberalistisiin tai federalistisiin — sen mukaan, millaisia tavoitteita periaatteen avulla pyritään edistämään.

Vertikaalisesta subsidaarisuudesta ovat olleet kiinnostuneita ensisijaisesti valtiot, joilla on itsellään vahva aluehallinto. Vahvimmin tämäntyyppistä subsidaarisuutta edustaa Saksa, jonka perustuslaissa on taattu osavaltioille laajat oikeudet. Saksan liittotasavalta onkin ollut kaikkein innokkaimpia poliittisen unionin puolestapuhujia. Saksan kiinnostuksen taustalla on varmasti paljolti ollut pyrkimys yhteisön institutionaaliseen uudistamiseen, jossa nimenomaan subsidiariteetti-periaatteella tulisi olemaan keskeinen asema. Saksan osavaltiot ovat 1980-luvun jälkimmäisellä puoliskolla aktivoituneet suhteessaan Brysseliin. Useimmat niistä ovat jo perustaneet Brysseliin omia toimistojaan edunvalvontaansa varten.

Yleensä EY:n toimivallan kasvu ja sääntelyvallan lisääntyminen koetaan kiusalliseksi kansallisen toimintavapauden kaventumisen vuoksi, mutta Saksassa ovat myös osavaltiot ryhtyneet etsimään keinoja vaikutusmahdollisuuksiensa parantamiseksi. Voitaneenkin sanoa, että subsidiariteetti-periaate on kokenut eräänlaisen renessanssin yhteisön sisällä käytävässä keskustelussa nimenomaan Saksassa heränneiden reaktioiden takia. Komission puheenjohtaja Jacques Delors pyrki subsidiariteetti-periaatteen esiin nostamisella ainakin kahteen keskeiseen tavoitteeseen. Sen avulla hälvennettiin brittien pelkoja Brysselin keskusvallan tiukentavasta otteesta, ja toisaalta sillä pyrittiin kertomaan Saksan osavaltioille, ettei Bryssel pääse kahmiamaan itselleen niille kuuluvia tehtäviä.

Lopuksi

Tanskalaisen politiikan tutkijan Thomas Pedersenin (1992, 20—21) mielestä subsidiariteetti-periaatetta tarvitaan ennen kaikkea integraation etene- misestä aiheutuvan demokratiavajeen paikkaamiseksi. Demokratiavajetta on katsottu syntyvän erityisesti, kun EY:n vaikutusvalta on lisääntynyt jäsenvaltioiden kustannuksella siten, että ylikansalliseen tasolle ei ole pystytty kehittämään riittävän

tehokkaita demokraattisen kontrollin välineitä. Subsidiariteetti-periaatteen käyttöönotto osoittaa Pedersenin mielestä, että EY:ssä vaikuttaa autonomisia voimia, jotka aiheuttavat integraation etene- mistä (*spill overia*) ja joiden vastapainoksi täytyy kehittää pysyviä vastavoimamekanismeja.

Tanskan kielteinen kansanäänestyspäätös Maastrichtin sopimuksen ratifioimisesta on nostanut subsidiariteetti-periaatteen entistä voimallise- mmiin esille. Tanskan äänestystulos on yleisesti tulkittu leimalliseksi osoitukseksi siitä huo- lesta, joka on noussut esille EY:n ylikansallisen roolin voimistumisen myötä.

Vaikka subsidiariteetti-periaate yhdistetäänkin usein federalismiin, sen käyttöönotto EY:ssä ei välttämättä vie yhteisöä federalistisempaan suun- taan. Yksi federalismin olennaisista piirteistä on kansalaisten suorien vaikutuskanavien muodosta- minen, mutta subsidiariteetti-periaatteen nojalla asioista päättäminen alueellisella tai paikallisella tasolla vähentää tarvetta tämänkaltaiseen kehityk- seen. Demokratiavajetta pyritään kuroma- an umpeen lisäämällä alueellisen ja paikallisen tason otetta päätöksenteosta eikä niinkään pyrkimällä ulottamaan demokraattista kontrollia yhteisön ta- solla tapahtuvaan päätöksentekoon.

Tuleeko alueellinen ja kansallinen päätöksen- teko kytkeä samaan jatkumoon yhteisötason kans- sa federalismin periaatteita noudattaen, vai tulisiko ne pitää täysin erillään yhteisötasosta? Tähän ky- symykseen subsidiariteetti-periaate ei sinänsä anna suoraa vastausta. Alueellisen autonomian koros- tamisessa voitaneen nostaa esille kaksi painotus- ta: (1) huoli alueellisen päätöksenteon liian vähäi- sestä vaikutuksesta yhteisötasolla ja (2) huoli yh- teisötason päätöksenteon liian suuresta vaikutuk- sesta aluetasolla. Subsidiariteetti-periaatetta voi- daan soveltaa molemmissa tapauksissa.

Jos subsidiariteetti-periaatteen poliittisista pai- notuksista on löydettävissä selkeitä eroja, ei sen juridinen tulkintakaan ole missään nimessä ongel- matonta. Erityisesti EY:n tuomioistuimen roolis- ta subsidiariteetti-periaatteen määrittelyssä käy- dään vilkasta keskustelua. Yhtäältä sille haluttai- siin antaa merkittävä rooli, jotta periaate todella saisi juridista pitävyyttä eikä se näin ollen jäisi ainoastaan kauniiksi pyrkimykseksi. Toisaalta pe- riaatteen poliittinen arkaluontoisuus on herättänyt epäilyjä, joutuisiko tuomioistuin periaatetta tulki- tessaan ottamaan itselleen huonosti soveltuvan poliittisen päätöksentekijän roolin.

Subsidiariteetti-periaate ei ole vielä käsitteelli- sesti selkiytynyt suomalaisen kielenkäyttöön.

Tämän vuoksi siitä on ollut liikkeellä varsin erilaisia suomennoksia. Yksistään kulluvan vuoden 1992 aikana on erilaisissa suomenkielisissä EY-aiheisissa julkaisuissa esiintynyt kolme eri versiota: läheisyysperiaate (Okko 1992, 37), hajauttamisperiaate (Hjerppe ja Hjerppe 1992, 64) ja toissijaisuusperiaate (*Suomi ja Euroopan yhteisön jäsenyys* 1992, 157). Pyrkimättä laittamaan eri versioita »paremmuusjärjestykseen» voi vain todeta niiden yhdessä valottavan tämän monisisältöisen periaatteen EY:hyn liittyviä tavoitteita. Läheisyysperiaate viittaa mahdollisimman lähellä yksittäistä kansalaista tehtävään päätöksentekoon, mikä on kirjattu Maastrichtin sopimuksen tavoitteisiin. Hajauttamisperiaate kuvaa joitakin niistä asioista, mitä subsidiariteetti-periaatteella pyritään saavuttamaan, vaikka käsite sinänsä onkin ristiriidassa subsidiariteetin käsitteen kanssa. Erityisesti Isossa-Britanniassa on pyritty tulkitsemaan periaatetta siten, että EY:ssä jo tehtyjä päätöksiä tarkastetaan uudestaan subsidiariteetti-periaatteen valossa. Tämä tarkoittaisi sitä, että niistä ratkaisuista, joissa yhteisöllisen päätöksenteon katsotaan menneen tarpeettoman pitkälle, luovutaan. Toissijaisuusperiaate kuvastaa puolestaan hyvin Maastrichtin sopimukseen kirjattua määritelmää subsidiariteetista, jossa painotetaan — välttämättömyystavoitteen mukaisesti — alemman tason ensisijaisuutta ylempään tasoon nähden. Suomennoksien lukuisuus kuvaa osaltaan periaatteen moniselitteisyyttä ja problemaattisuutta.

LÄHTEET

- Adonis, Andrew (1990): Myths, Reality, and the Community's future. Tutkimuksessa *Subsidiarity — As History and Policy*, Andrew Adonis ja Andrew Tyrie. IEA Inquiry 19/1990. *Common Market Law Review* (1990). Vol. 27, s. 181—184.
- Delors, Jacques (1991): The Principle of Subsidiarity: Contribution to the Debate. Teoksessa *Subsidiarity: The Challenge of Change*. European Institute of Public Administration.
- Hjerppe, Riitta ja Kauko Hjerppe (1992): *Eurooppa yhdentyy*. Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Hurd, Douglas (1992). Ote puheesta Cambridgessä 7. 2. 1992. Information Departement/FCO.
- Europe/Documents* (1992). Nro 1759/60.
- Joutsamo, Kari (1990): *Euroopan yhteisö, Rooman sopimus ja keskeinen normisto*. Euro-Consulting Oy, Turku.
- Lordi Mackenzie-Stuart (1991): Assessment of the Views Expressed and Introduction to a Panel Discussion. Teoksessa *Subsidiarity: The Challenge of Change*. European Institute of Public Administration.
- Neunreither, Karlheinz (1991): Euphoria about Subsidiarity. The Constitutional Debate in the European Community. Newsletter of IPSA Research Committee on European Unification. No. 2, Spring 1991.
- Official Journal for European Communities* (1984). Nro C 77.
- Okko, Sari (1992): *Euroopan yhteisön ympäristöpolitiikka alueellisena ympäristöongelmien ratkaisijana*. Eurooppainstituutti, Turku.
- Pedersen, Thomas (1992): Political Change in the EC. *Cooperation and Conflict* 27: 1.
- Spicker, Paul (1991): The Principle of Subsidiarity and the Social Policy of the European Community. *Journal of European Social Policy*, s. 3—14.
- Suomi ja Euroopan yhteisön jäsenyys* (1992). Taustaselvitys. Liite valtioneuvoston selontekoon eduskunnalle EY-jäsenyyden vaikutuksista Suomelle 9. 1. 1992.
- Susterhenn, Adolf (1969): Das Subsidiaritätsprinzip als Grundlage der Vertikalen Gewaltenteilung. Teoksessa *Zur heutigen Problematik der Gewaltentrennung*, toim. Heinz Rausch, 113—130. Darmstadt.